

М. САЙКО

* * *

Під умитими зорями березня,
Коли дзвінко б'є утячий крик,
Бачу: щулиться степ сизим селезнем
І купає в струмках молодик.

Ще латаття, туманами вгорнене,
В провесняній задумі дріма,—
А в душі, як в степу, густозоряно:
Розцвітається квітневий мак.

Наливаються лози, повніють берези
В передранкових стисках вітрів...

Гей, чуття наші зимно-тверезі:
Сизим селезнем степ запірівсь!

Під весняними теплими зорями,
Коли плава в струмках молодик,
Відсахнемся від студного горя ми
І розіп'ємо утячий крик.

Тож розвіялись лютневі віхоли,
Утікли гостювать на бігун,
А до нас нишком весень приїхала
Із гудкими акордами струн.

На блакитних човнах під осінніми зорями
Плава Гамсун і Рильський тепер,—
З журавлями я мчу над степними розорами
По пшеничній моїй УСР.

З журавлями я мчу металевими
І сигналить від зір Оріон:

„Ті, що линуть у вир із крильми опалевими,
Не зустрінуть ніде перепон“!..

* * *

На провесні живу черемуховим маєм,
Кашкета з пролісків зухвало одягну;
На провесні зиму благословляю,
На несподіванки рясну;
На провесні втримбонюся у гаї,
Збуджу степи від хиряного сну.
Сівну дощем забруньчених октав,
Бо золотий клубок день тепло розматав.
На провесні знов небо молодіє,
Щоб запрохати журавлів,—

Тріпоче обрій маревом надії,
Напередодні повнокровних днів;
На провесні чуття овес родючий сіє
На комнезамський лан, комуну, колектив.
Спадуть дощі і квіти проростуть,
Оздоблять сонячну, жнивову путь!..

На провесні густіє хвилювання
По мандруванням польовим,
Зростає духмяне, улюблене дерзання
Назавжди будь, як сталь, дзвінким;
На провесні жура веснянок давня
Снує в душі терпкий кохання дим.
В березовім соку втоплю чуття октав,
Бо золотий клубок день краю розматав!

* * *

Вже сонце з золотого лука
Убило в затінях сніги,
І над свічадами по луках
Весняно - захланне: киги!..

Сміються в ус дядьки огрядні,
Бадьорий, жвавий агроном.
Бо по дворах на сірих ряднах
Важке протравлене зерно.

Бо по дворах бурхлива повідь
Стужавлених робочих днів,
Що поведе село за повід
В широкий степ під дзвук плугів.

З навилником надії в серці,
Дідусь навилником новим
Годує гноем стерні стерті,
Щоб забував овес, як дим.

А Гаврик, комплексовий вчений,
„Вчить“ діда господарювать:
Який - то чорний пар, зелений,
Як доглядати сіножать.

І дід усмішкою онуку:
(Навилник мрій росте, росте!)
„Вам, грамотіям, книги в руки,
Степи і сонце золоте!..“

А сонце з мідяного лука
Жбурляє стрілами в плуги—
Й над дідусем і над онуком
Весняно - захланне: киги!..

ОСТАП ДЕМЧУК

ПРОСТЕ ОПОВІДАННЯ

ПРО ЖИТТЯ ГАБИ ЧЕРПА, ЧОБОТАРЯ Й ЛАТОЧНИКА

Не подумати, який Габа Черп філософ чи такий уже фантаст. Бо справді, що таке життя? — Розумний салдат: він ніколи не буде чекати команди „руш“, коли скомандовано „кроком“, як і поїздові після другого дзвінка не чекати на пасажирів, що біля каси ще купують квитки.

Колись мати Габова казала: „Хто вмере молодим, той старим не буде вмирати“.

Старій людині треба подумати про смерть.

Габа по метриках не читав, кільки йому років, зате життя, о, то чесний рокомір, взяло та й поробило на шляхові його віку виразні зарубини, як той добрий та неписьменний господар мірки свого збіжжя кіскою на сволокові позарубцьовував. Темно в коморі, а намацав вирізки — й навмання знаєш: чи то хазяйська мірка під рукою, чи то так — на позички чи й гарнець.

Габа Черп родився і зріс у містечку. Багато людей родиться, росте і вмирає в містечку — ніякої дивовижі. Добро і горе знайде людину, як захоче, й у містечку, й у великому місті. І коли Габове добро прийшло до нього в хату, то не з якої такої великої мації; Габове добро прийшло з липового лубка.

Що? Авжеж. Викинув він липового лубка з хати — натомість прийшло щастя.

Як то сталося? А так, зовсім просто. Як уже вийшов Габа з челядників, оженився, взяв за жінкою трохи грошей і став сам собі швець, він, як і інші, шив чоботи „на тандит“. Хто в містечку спеціально замовить шити чоботи, та ще в невідомого молодого шевця? Пошиєш пару, дві — і на ярмарок продавати. А там — як торг піде. Хто добре робить „на тандит“? — так учив Габу хазяїн. Проте то Габа був з головою і замолоду. Він подумав: тандит тандитом, а ти дай доброго чобота й на тандит, тебе скоро визнають і будь певен, твоя марка піде широко між люди.

Габа вивчив вибагливість покупця ще як їздив з хазяїновими чобітьми. Нічого так не боявся покупець, як обману з устілками. І халяви, і підметки, і підкови — він може бачити, може пробувати руками й зубами, але як ти дійдеш, з чого устілки: з лубка чи з ременю? Хай лубок навіть довше походить, ніж який-будь поганенький ремінь, проте він, покупець, буде знати, що не обдурений, поставиться ймовірно до такого чоботаря, на другий раз прийде купувати і десятому закаже.

Так міркуючи, Габа перестав уживати до чобіт лубка.

Пішла слава про Габу Черпа і його чоботи, як круги по воді, коли кинеш камінчика. А в людини, відомо, не більш, як дві руки — давай челядників.

Та чи може людина, що викинула лубка, сказати на цьому — годі? Око хазяйське над челядниками — посамперед, але даси їм роботу, а сам поїдеш до міста по товар на чоботи. Габа не боїться зоставляти самих-но челядників. В нього роблять все такі, що вже десь учились по два-три роки, а тепер прийшли до нього закінчити свою науку. Кожний дорожить добрим словом Габовим і думкою про себе, робота кожного виміряна і нарешті, хіба Етля, дружина, не нагляне за ними? Ще й як! Та й то: в нього є один такий челядник — Сергій Олексів, що навіть самого Габу, при лихій годині, може заступити і за останніми трьома подивитись. Кметливий хлопець і швець з нього буде — ну-ну!

Чи ж тільки по товар іде Габа до міста? То ж бо то, що не тільки. Габа хитрий. Кожного разу він заводить ширші знайомства з міськими чоботарями, кожного разу він більше приглядається, розпитується про міські фасони обуття. І коли міські чоботарі нічого небезпечного в цьому для себе не вбачають, Габа поволі-переймає всі їхні кращі властивості шити чоботи й черевики.

Як наслідок довгого вивчення справи, Габа пошив черевики волосному писареві. Доти він шив тільки чоботи, е, там яку пару черевиків зліпить селянській дівчині на замовлення батька, давнього покупця. Тепер він пошив першу пару чоловічих черевиків. Не кому-небудь — писареві, не яких небудь — „фасон-вера“. Ця мода тільки-що прояснялася в місті. Габа сам пішов до писаря, бо то він останнім часом шив писареві чоботи, і запропонував пошити на цей раз черевики по останній моді. Для першої спроби він пустив навіть дешевше: тільки ремінь писареві коштував, робота була даремна. Що Габі робота? В нього більш було радості, як теї роботи — черевики вдалися: качинні носи, рант, підбори, як у книжці на картинці. І ще було чого пишатися з своєї першої роботи: вслід за нею замовив пошити такі ж черевики економ і собі.

І вже з цієї другої пари пішла популярність Габова. Популярність не шевця селянських простих чобіт — він прості чоботи тепер шив тільки своїм найдавнішим і постійним покупцям — популярність чоботаря делікатного обуття, хромових черевиків. Досить, дійшло до того, що черевики його роботи пробили собі шлях до міста. В самому місті завоювала покупця та крамниця, що він їй на замовлення шив черевики і чоботи. Правда, було відоме ім'я власника крамниці, про Габу самого в місті ніхто й не чув, але ж робота то була його і внутрішньо він міг почувати перемогу? Міг. І тішився.

Так може й жив би собі Габа відомим чоботарем у містечку, невідомим на ім'я, але через обуття популярним у місті, передав би своє ремесло дітям (в нього був хлопчик і дівчинка і він ще сподівався мати зо двоє хлопців і з одну дівчину), коли б одного приїзду його до міста не сталось однієї розмови. Габа здав до крамниці обуття, взяв нове замовлення і вийшов, щоб іти до заготовника, як на дорозі перестрів його Мендель Пік, міський чоботар і давній знайомий.

— Здоров, Черп, — бадьоро привітався він.
— Здрастуй, Мендель, — в тон одповів Габа.
— Здав?
— П'ять пар чобіт і десять черевиків.
— Багато вигадав?
— Ет, як за добру роботу.
— А підвода?
— І підвода в цей кошт.
— То ж то... А кільки він на тобі має?
— Казав, карбованця з пари.
— Карбованця? Бодай він так з носом був!
— Чорт його врешті знає.
— Чорт? Чорт його добре знає: найменше — три карбованці з пари. Ти не знаєш, хто такий Апатов!
— Він і так мені більш платить, як інші.
— Більш? — ехидно перепитав Пік, — ет, гоян-гоян ти, от і все!
— Чого?
— Чого? Ти послухай мене. Тобі треба сидіти в містечку? Тобі треба сидіти в місті на головній вулиці, ні, біля самого Апатова і мати свою майстерню. О! До побачення!

Габа витріщив очі і дивився вслід Менделєві, такі для нього були несподівані і вразливі останні слова. Хотілось наздогнати його і висловити йому своє вагання, вичерпуюче з'ясувати собі його слова, як це роблять завжди в містечку, коли що для кого неясно і де на обговорення того неясного скількоро чоловіка можуть оддати пару добрих годин. Але Менделя вже нема. Поки Габа спам'ятався, той перейшов вулицю, вийшов на тротуар і загубився в публіці.

Як після тифусу, Габа йшов до заготовника. Губи його самі до себе шепотіли:

— Майстерню? В місті?

* * *

Хто накреслить, хто передбачить — далі? Рука швидче перебирає зарубини, кожна зарубина — то певний рік. Габа переїздить до міста. З ним — дружина Етля, син Вольф, дочка Бузя, чоботарське начиння, Сергій — челядник. Чи ж тільки челядник? Права рука.

Габова майстерня хоч не на головній вулиці міста, ну, і не на останній.

В Габи вже є замовники і свої, крім крамниці.

Габове діло йде на поширення, ім'я на популярність, через деякий час Габа буде і на головній вулиці.

Але — добро та горе знайде людину і в глухому містечку і в великому місті на головній вулиці.

На цей раз Габу спіткало горе. То вже як людині не повезе талан — одне чіпляється за друге, і як ти не крути, як не вигадуй, буде мотати тобою, обсотувати.

Почалося. Челядник, права рука, мало не компаньйон Сірьожка (Сергій Олексів колись), може з чиєї намови, може й сам, забувши, що Габа його вивів у люди, одного дня без усякого приводу забажав узяти рощот.

Габа його і лякав і вмовляв — нічого не допомогло. Плюнув. Іди під три вітри! Не гадав, яка небезпека в цьому криється.

А небезпека виявилася швидко. Сірйожка оженився, а взявши за жінкою, як і Габа, трохи посагу, відкрив свою чоботарню.

Чоботарня чоботарнею, хіба мало було і ще відкривається чоботарень, тільки Сірйожкова чоботарня стала конкурентом Габової. Той самий Апатов, що раніш був головним замовником Габовим, звів діло з Сірйожкою, бо Габа, побачивши, скільки на ньому заробляють, почав ставити твердіші ціни, а Сірйожка пускав ще дешевше за колишні Габові. Габа кинувся туди-сюди за челядниками, челядників — хоч греблю гати, але жадного з них нема путнього: більшість треба ще вчити, а хто як вміє вже дратву зсувати — партачі і лодарі, що мають себе мало не за справжніх шевців. Габа повиганяв їх к дідьку, покликав з вулиці Вольфа і сказав:

— Сучи дратву!

Тим часом Сірйожка що-раз ставав популярнішим, тим часом з'явилися і інші конкуренти з молодших, що може доставляли на ринок обуття не міцне, зате зовні лискуче й делікатне з чорта.

А міська людність не так дивиться на міцне, як на гарне.

Габа бачив, що в оточенні такої сили конкурентів йому не бачити головної вулиці, — податки і патенти заїдали заробіток, — хоч би втриматися на цій другорядній, поки Вольфова поміч підросте.

Етля плакала, канючила, ніж тут бідувати, вернутись краще назад, у містечко.

— О, вона каже назад, в неї нема ніякого гонору! Ні, цього не буде!

Вольфе, сідай на шевського стільчика! Так. А тепер відповідай мені: чоботарем будеш?

— Буду.

— Батька з цієї глухої вулиці на головну виведеш?

— Виведу.

— О!

Хіба за все згадаєш, хіба всього спам'ятаєшся? Не та голова, забита голова, зарубин багато ще на віку зосталося, більші з них.

Тепер він — не Габа Черп, відомий чоботар, тепер він — Габа з сутерен, латочник. Він латає латуни. В нього шумить у голові. Шість років шумить у голові. З того дня...

Сину мій Вольфе, дитино рідна, єдина надіє! Ти, як Мойсей, мав вивести твого батька з цих сутерен на широку вулицю міста, ти закликався вивести... І ти три дні лежав знівечений, у калюжі власної крові, під самим вікном наших сутерен. О, двері з сутерен були заставлені всім, всім, що було в хаті! Тільки він, твій батько Габа, своє серце в кулак стиснувши, десятирічня сестра твоя Бузя, по черзі, а то й разом, крізь щілину внутрішньої віконниці, наглядали, щоб часом собаки не розтягнули твого тіла по шматках. Етля мати твоя, не вставала і не дивилась, а тільки, накривши голову подушкою, тяжко енчила.

Я думав, не витримає — витримала. І тільки через три роки вмерла. Хто б сказав? Згадала як раз через три роки, лягла, і не плакала, і не стогнала. А може з чого іншого вмерла — Габа й сам не знає.

В нього шумить у голові, він посивів, він постарів. Ніхто тепер не скаже, що Габи ледве-ледве, ну п'ятдесят два і ніхто не зайде до нього замовити ботинки по останньому фасонові, як колись.

Сусіди догоджають латунами — і дякують їм. Габи не залякає. Треба однаково, і в останній фасон черевиків і в латку до шкарбана вкрити свою кров. Так, так! Делікатна латка дорівнюється найкращому рантові „джіммі“.

Гарний чоботар... Що таке гарний чоботар? Кінські перегони. Дійшов кінь першим до старту — всі ложі гремлять і шаленіють захоплені переможцем — прекрасні дами, красні офіцери, цивільна знать...

І враз для Габи ніби газничок засвітив електрикою: обличчя прояснилось, стало надхненним.

... О, Габа не такий, ні, Габа ніколи не зламав слова. Чоботи будуть добрі і як раз. Тільки додати глянсу. Габа одягнеться в парадний гарнітур і занесе їх на квартиру цьому новому, молоденькому офіцерикові. Вони йому вподобаться. Конче. А коли хаяви з Габових рук будуть вилискувати всіма кольорами на сонці і шпори видзвонювати на його закаблуках — Габа не пропустить цього видовиська: він з Етлеу завтра піде на іподром дивитись перегони... Хай би пошастило коневі цього молоденького офіцерики доскочити першим!...

Першим? Першим, першим... Почекайте, дійде першим інший! Тоді про першого може згадають, або й ні. Більше того — не згадають. Його безіменного продадуть візникові, візник — водовозові, водовоз — круподерникові. О! І вже ходить на круподерні з зав'язаними очима кінь, колишній переможець на перегонах...

Зав'язані очі — який це жах, який великий жах! Ти можеш думати, що йдеш далеко, без краю далеко, тобі може вдатися — жодна коняка не зробить такої путі, ти переможець — безглуздя: ти робиш нікчемне коло в манежі круподерні.

* * *

Габи — радість. Та не одна — кілька.

Весна. Він раніш міг її бачити тільки крізь полатане вікно — в сутеренах завжди однаково. Так би хотілось вибратись туди, на верх: і очі, і кості спрагли по свіжому подихові повітря — боязко: постав верстата на вулиці — і не можна, і за місце плати, й се не те, й те не те — Габа не знає тих теперішніх порядків. Коли б так у коридорі господаревому? А хто скаже, що в коридорі не добре і хоч би навіть не в коридорі, а в малесенькому ріжечкові коло дверей? Габа скидає фартуха, надягає свого старенького піджачка і з одважним острахом іде на верх до господаря — коли людині нічого втрачати, вона пускається на це.

Ах, яка радість! Господар добрий, господар вняв Габовій прозві. Тепер Габа з верстатом у коридорі. Як хороше! Ніяк у голові проясніло, а в очах, то спалахкують, то вгасають білі сонячні ляпки: так сонце-дощові краплі спалахкують і гаснуть у вишневому листі.

Кільки того люду — миг-миг тротуаром! Хтось навіть сандали замовив. Габа любить і людей, і побалакати — чому не побалакати з добрими людьми? І роботи підносять та підносять, нема коли й хліба

кавалок ззісти, не то що в сутерени злізти пообідати. Сюди вже Бузя виносить йому якої там юшки чи крупничку посьорбати.

Ах, Бузя! Може була б вона рожевою квіткою на шляху життя Габового, поколошкало тоді її страхом і тепер, в шіснадцять років зварили що чи дратву зсукати, та й то не мудра. В людей — по шестеро-семеро, в нього двоє, було двоє, гай-гай!

Габа тішиться чужими. Праворуч, сусідою — школа, там діти, як метелики. В школі ще є сторож, Володимир, з ним Габа любить побалакати.

Такі радощі Габові — чи багато йому треба? Пройде яка пара під ручку повз нього, весело їм, сміються — і Габі стає за них радо. І от, прийшла до нього радість. Прийшла, коли вже Габа сидів та й сидів у хазяїновому коридорі, коли весна проминула, а може половина літа — дітей у школі вже не було і зорі в очах зовсім перестали мригати. Біля школи на вулиці Володимир траву виполював, Габа тут же на камінчикові сидів, кутив і розказував про цю свою радість.

— Прийшов якийсь невідомий, видно, швець, спитав: ви Габа Черп? — Я Габа Черп, що вам треба? — Взавтра суд, ви не чули? — Ні, не чув, — я злякався, — який суд? — Сірйожка за свою жінку позиває візника, ніби той візник згвалтував його жінку. — Ну і що? — А те, що вам треба теж піти на цей суд. — Чого? — Така ухвала: всі міські шевці, за винятком тих, що служать у робкоопівських, комбобезівських і „Червоного Чоботаря“ майстернях і що не можуть вирватись, узавтра йдуть на суд. Один другому переказують, загадують, хто не знає. Всім він сидить добре у печінках, а вам мабуть найбільше? — Ой, сидить-сидить, — одказую, — та що це допоможе? — Поможє, ще й як допоможе. Це діло таке стидне, а коли нас буде багато, хай хоч застидаємо його так, щоб потім на очі не міг показатись.

Пішов. Не знаю, хто він, що. А сам радий, ну, не можу тобі сказати, який, і робота, і сон не йде, так чекаю другого дня.

Дочекався. Одягнувся, йду, наказавши Бузі, що як хто прийде з роботою, хай зоставить, я скоро буду. Еге! Прихожу в суд — ані пробитись, такого їх уже найшло, тих шевців. Я їх багатьох і не знаю, а вони, як побачили мене, так радо: „Габа, Габа, давай сюди Габу“ і посадовили мене аж на перше місце. Така пошана мені.

Чекали-чекали ми довгенько, ще кілька судів пройшло, викликають нарешті його, Сірйожку. Ти послухай, Володимире, я не можу всього переказати, що там було!.. На різдво вони в Сірйожки гуляли як уже добре перепилися, що Сірйожка, як свиня, вбрикутився, Сірйожкова панія захотіла на прокатку. Чому й ні, коли й візник тут. Запрягає він коня, садовить її і вдих — гайда за місто. Що там було, хто їх знає, приїздить вона додому, а на ній, вибач, порвані штани. Ха-ха-ха-ха! Що, де? — присікався він. — Візник згвалтував. Ти чуєш, згвалтував. Ну, далі не можу, не можу переказати, це треба було чути, цього на перекажеш!.. Як дійшло до того місця, що він її гвалтував, усі так і регонули, розумієш, яких п'ядесят або сто чоловіка в залі зареготали. Я теж сміявся. Я давно так сміявся.

Пішов суд на раду, а в залі сміх, аж розлягається. Ти уявляєш, яке його почування, щоб міг, ззів би всіх. Вийшов суд — діло „без последствий“. Тут шевці стали швидко виходити, не виходити, а вибі-

гати. Думаю, чого так скоро вшиваються. Я сидів спереду, недалеко суддів, поки вийшов, бачу: по обох боках коридора стоять усі шевці рядами, як ото салдати на параді, тільки по середині місце для проходу. Тобі треба було чути: тільки він показався з жінкою, вони всі, ніби по команді, крикнули: жук! Ти розумієш — жук, і то як один, і не раз, а весь час, поки він між ними проходив: жук - жук - жук - жук, ніби то віват на весіллі кричать. І я ще раз сміявся. Я давно так сміявся...

— Оце, так цікава штука, — зауважив Володимир.

— Цікава, а правда? — перепитав Габа, завиваючи другу цигарку.

Помовчали.

— А тепер я хочу тобі одну загадку загадати, Володимире, — вони іноді любили жартувати, анекдота один одному розказати.

Володимир. — Яку таку загадку?

Габа (жартовливо-серйозно). — Ти от при школі обертаєшся, ти повинен знати, що далі — Америка чи Туркестан?

Володимир (сплюнувши поважно). — Ну, ти й скажеш, Габо, то півтора людського.

Габа. — Ну-ну?

Володимир. — Туркестан — це в нас, а Америка, ну, конешно Америка.

Габа. (Хитро хитає головою, ніби на знак згоди). — А я тобі скажу ні. От мій хазяїн має від синів вистити, з Америки й Туркестану: з Америки лист ішов два тижні, з Туркестану — три.

Володимир (ніяково мовчить). — А як то ти, Габо, будеш умирати, що в тебе нема кадиш¹⁾?

Габа (несподівано вражений). Ет, це до діла не йде. (Махає прикро рукою, хутенько встає й вертається до верстата).

Кадиш, смерть, — вразило Габу. Подумав: то так. Він уже старий, старій людині треба подумати про смерть, а він гетьби забув. — Кадиш, — Габа розсердився. — А придибахуватий копф²⁾! І бик радується, коли шойхет³⁾ ріже його по правилах релігії, а прибувши на той світ, дякує господу-богові.

Спорнулось ненароком слово, а ввійшло невідь-що і вже материним афоризмом „хто вмер молодим, той старим не буде вмирати“ не вивітрив його з голови. Напосілося і ятриться, а в голові — знов шум і в очах мигає, наче б то не було просвітку. А може то воно ще так і від спеки сонячної, що шукає затінку в коридорчиківі.

Володимира — ні на очі. Просвітліє в голові, чому б і самому не приглянутися до вулиці, ніяк відповідь звідти має надійти. Чому ні? Кільки тих мерців повз нього проваджено? Перше Габа дивився на похоронні процесії, наче б незайманий він, — тепер додивлявся до кожної.

Ах, як ховали ребі! Багато молоді, побравшись низкою за руки, мов у хрещика гратись, так у колі вели тіло до кладовиська. Кільки

1) Кадиш — поминальна молитва сина по батькові. Дочки можуть молитися тільки коли не переросли встановлених для цього років.

2) Придибахуватий копф — дурна голово.

3) Шойхет — різник.

того люду йшло, і всі ребі¹⁾, кантори²⁾, магіди³⁾ шамеси⁴⁾ і старий цадик⁵⁾ їхав ззаду на візникові. Габа йшов наглядці, захоплений ша-нобою похорону...

Так відновлюючи в згадці цю подію, Габа побачив іншу процесію: чотири нещасних обшарпаних мертвоносці тербичили на плечах чорну миту⁶⁾, два йшло ззаду на зміну. І більш, хоч би одна жива душа. Така літешня спека, і вони, запарені, зупинились навпроти Габи, щоб змінитися двом.

— А, холера, — сказав один, що змінявся, — такий бідний, а такий тяжкий, — долетіло до Габових вух, як вони вже рушили далі.

— Що, га, що він сказав? — у великому розпачі запитав себе Габа, — такий кінець життя бідного чоловіка? Це кінець життя? Це живодерня. Це година, коли з круподерні поведуть на живодерню.

В голові щось завертілось заграло, наче на всі лади катеринка. Гарячий дух вулиці вдарив у памороки і Габі стало недобре.

* * *

Літо збиралось звернути на осінь. Сонце не так стало пекти, здавалось би, роботі більшати, а робота чогось танула на очах. Так, як і з весни, догоджали більш сусідські матері дитячими сандалями - латунами. Дальші ніби сторонились. Чого б? Габа знав свою вулицю навильот, хто раніш завжди ходив тротуаром повз нього, тепер ходили з того боку. Інший, — стоїть Габа в дверях, — іде здалік, конче, не доходяючи, зверне, ніби йому тим боком і треба йти.

Думки не міг прибрати Габа, чого б? І довмівся. Він таки останнім часом став непривітний до людей. І вже йде хто, хоч би з того боку, хоч би й незнайомий, Габа й усміхнеться чемно і здрастуйте скаже, ще й уклониться, кашкета скинувши. З тими, хто по цей бік іде, забалакає, чи то поспитати, як ваші тато — мама себе мають, чому ні? А що вже з клієнтами, геть би цілий день пробалакав, та ні в кого нема часу. Габа може й услід піти доказати щось цікаве.

От шкільне подві'р'я знов заповнилось дитячими голосами — який Габа радий. Діти — не старі, вони завжди вислухували, що він їм розказував. Вони й тепер будуть його слухачами. О, він їм цікавих казок нарозказує, він багато знає їх, на свому житті надивився. Яке ж його було диво, коли діти після лекцій розійшлися, й натомість до школи стали сходитися старі. Справді, старі! Скількоро таких, його віку. Габа гадав — батьки школярів на якісь збори, але придивившись, побачив: з книжками й зошитами. Невже вчитися? Не навертався Володимир, щоб поспитати, десь там Бузі Володимириха сказала, що вчитися, що школу ту звуть — лікнепом.

— Лікнеп, лікнеп, — таке незрозуміле слово, а славне. Щоб то зазнайомитись з ними, може роботу яку дасть котрий?

1) Равин.

2) Сінагогальний співець.

3) Проповідник.

4) Служки в синагозі.

5) Щось подібне на святого: дає вказівки, поради і навіть пророкує.

6) Труна, що в ній несуть мерця.

Не наважувався так з бухти — барахти приставати, хай довше вбудуться, оговтаються, але поспіль кожного дня пантрував, коли приходять.

Так проминуло тиждень і день. В той день вони не поприходили. Сум, розпач. Невже перестануть ходити, може в іншу школу пішли? Думка напосідається, думка про роботу — невже не буде від них роботи? І враз десь здаля заграла музика — розбила Габову думку. Хто не хоче подивитись на музику, коли вона йде по вулиці й грає, а Габі ж з коридора це дуже легко. Виглянув на вулицю.

Ішла величезна процесія. Причинив одну половинку дверей. Процесія під голосну прекрасну музику, великого оркестра наближалась до школи: вінки, червоні й чорні стрічки, катафалк, сила народу. Когось важного ховають, — подумав Габа і причинив обидві половинки дверей, щоб і собі з процесією піти, розпитати. Але ж процесія біля школи стала. Чого? Он уже на шкільному балконі стоїть завідувач школи, а побіч нього ще якихось двоє. Завідувач почав щось балакати. Що він балакав — Габа слухав і не втямив. От забалакав один з тих двох:

— Умер наш товариш по лікнепу — Берко Юкельзон.

— Що, по нашому балакає, ідиш¹⁾? — зрадів Габа і протиснувся ближче, щоб краще чути. Той далі казав.

— Він з простих робочих, кравець, мав 45 років, був неписьменний і цього року тільки почав був учитись грамоти. Але і неписьменний, він заповів нам поховати його так, як ми сьогодні ховаємо. Хай же не буде в нас жадного неписьменного!

— Ах, як зрозуміло все і як гарно він каже, щоб не було жадного неписьменного, подумав Габа.

За цим процесія рушила на кладовисько. Габа несамохіть — і собі за всіма. Зразу ніби радість обхопила його від слів того лікнеповця, а далі, далі в усій ясності перед ним встала сама суть цієї процесії — смерть, кадиш. Звідкілись, з середини почало підступати до голови те, про що він що-дня думав: похорон ребі, похорон бідного, до цього всього добавилось ще сьогоднішнє, змішалось зі словами того з балкону, чіплялось за кадиш, за смерть, мигало перед очима, почало варитись у голові, гамарчати. І вже такий натиск на голову цього всього, що не зосередити їх на одній точці, розірвуть може голову, Габа вставився очима в телеграфного стовпа...

... Коли думки було зібрано, побачив: процесії нема. Його навколо обступила дівтора, деякі тримають у руках грудки. Глянув під ноги — кругом понакидано груддя, мабуть швиряли на нього. Взяв у руки грудку й погнався за дітьми. Повтікали. Далеко не доганяв, надокучило. Поплентався додому, зразу ж зліз у сутерени й ліг на тапчані. Очі — в стелю, бо там, о які там коники бігають! Справжні перегони. А, моє шанування! Проїхав, не бачив уклону Габового. Коли б пощастило цьому молоденькому офіцерику доскочити першим. Він потім цим конем запровадив би Габу з музикою і з усім парадом на кладовисько. Ой, як Габа любить перегони, він цілий день буде дивитися. А чоботи як вилискують — чиї чоботи найкращі, може того партача Сірбожки?

¹⁾ Єврей.

Габа був „на перегонах“ цілий день і ніч. А на ранок, як прийшов додому і згадав Володимира — стало смішно, ой, як йому смішно з Володимира:

— Ха-ха-ха-ха-ха,—котився безперервний сміх по сутеренах. Бузя, почувши такий заразливий батьків сміх, почала й собі сміятися, але побачила — батько сам до себе сміється, злякалась, вибігла на двір Володимирові сказати. А Габа вже загрожував Володимирові:

— Що ти скажеш, а гойше копф¹⁾), коли я піду на лікнеп, га? Що ти скажеш? Де ти дінешся зі своїм кадишем, як Габу будуть з парадом ховати?

— О, Габи не обдурите, ні,— Габа став серйозним,— він знає добре теперішніх людей — з ними треба привітно. І завідувач такий. Не поший йому за хабара черевиків фасону „флот“ — напевне не прийме на лікнеп.

Габа рішуче встає, надягає фартуха, як до роботи, бере в руки шило, витягає з себе привітну усмішку й іде до школи.

Було ще рано. Що-йно починали приходити перші ранні діти. З усмішкою, що застигла на його обличчі, переступив Габа порога школи. Згадав, що з завідувачем треба бути привітним, усмішку звів на сміх:

— Ха-ха-ха-ха-ха-ха!..

Ага, от як раз і завідувач.

— Що, може прийшли вчитися, Габо,— спитав серйозно завідувач.

— На лікнеп,— так само серйозно відказав Габа, але моментально згадавши, що треба бути привітним і дати хабара, добавив: — по останньому фасонові пошию, вам ремінь тільки буде коштувати, роботу я беру на себе даремно,— і почав сміятися. Зразу маленький, нервовий смішок, немов схлипування, поступово переходив у голосний сміх, що раз дужчий:

— Ха-ха-ха-ха-ха-ха-ха-ха!

Габи не обдурити, він буде сміятися доти, доки його не приймуть на лікнеп.

— Який я радий, я дуже радий,— відповів завідувач,— я так і знав, Габо, що таки на моє вийде і ви прийдете на лікнеп. Пам'ятаєте, як ми з вами про це сперечалися: ви казали — от не піду, а я казав — прийдете,— сумлінно видумував завідувач, в той же час шепнувши щось Володимирові на вухо.

— Ось зараз Володимир подзвонить і заведе вас на лікнеп, бо з учорашнього дня лікнеп перевели в іншу школу.

Задзвонив дзвоник. Габа, обдарувавши Володимира як-найбільшим призириливим поглядом, учув дзвоника. Вчув і став услухатися. На його обличчя зійшла ясна посмішка. Той дзвоник для нього був достоту, як учорашня музика — прекрасний похоронний марш Шопена, що його грали за Берком Юкельзоном.

З такою ж ясною посмішкою він вийшов за Володимиром, і хоч дзвоник перестав, йому вчувалось: десь здаля, звідти, куди він іде, назустріч йому грають прекрасного марша — марша Шопена.

... Володимир вів його до психіатричного відділу міської першої лікарні.

¹⁾ Мужницька голово.

ЛЕОНІД ЧЕРНОВ

ПОЕТАМ УКРАЇНИ

Четвертий рік —
Як я покинув вас,
В чужих краях
В чужі діла поринув.
Приємний вечір вам, щасливий час,
Славетнії поети України!

Мужицька кров лилася не дарма.
І ніби вчора пройшов той день,
Коли ми вибухом поезій і гармат
На Україні зустрічали Жовтень.
Чи то ж не ви
Зазнали щастя вщерть:
На зойк панів
Вогнем відповідати?
Чи то ж не вам
Еллана нагла смерть
В календарі
Перемішала дати?

Поети України! —
Грізний час.
За десять літ — мільйон відважних кроків.
Гудуть вітри прийдешніх років.
Поети!
Україна
Дивиться на вас.

Ну що ж,
Що зараз
Ми — як на пожежі?
Шукаючи найближчого шляху,
В обценьки розуму затискуем жагу, —
І часом хмари закривають межі.

Хай так.
Але замість замріяних мадон
Ми серцем міцно полюбили крицю.
Хай вдарить грім,
Хай спалахне кордон —
Замість пера ми візьмемо рушницю.

А зараз —
Україна дивиться на вас,
Бо креше крицю біг великої години.

Приємний вечір вам,
Щасливий час,
Письменники радянської Вкраїни!

Березень 1927

ПАВЛО КОЛОМІЄЦЬ

* * *

Мені здається
що й я лишу своє життя
у келії чоботаря.—
Дугою вигнув спину,
і рукою
так моторошно бігає по шву!
А на полицях
розставлено правила й копила,
чорняві і брудні.
Тут зрідка зазирає хлопчик,
такий бадьорий та стрункий.
Великі сірі очі
схвильовано вдивляються в багно,
розкидане навколо майстра.
Як лячно, друзі милі!
Обідраний, старий,
занедбаний з дитячих літ—
лиш тільки дратву шило й кожу
він визнав за своє.
А світ розлігся за вікном
чарівно й буйно,
гойдає сміх, утіху—й молоде
прекрасне слово.

.
тут чоботар
за зоряним вікном
чекає хлопчика до себе
— у чоботарські учні
Ось ще раз гляну на осіннє сонце
і піду.

* * *

Ой, згубилась блакитними днями
ширість серця і буйних слів.
Розлилися рожеві плями
і розбіглись в чужу далечінь.

Промайнули краса і радість,
юність німо лежить біля ніг,

і ніхто — ні словечка — поради!
і ніхто не приймає сліз.

Ну і згода. Нехай до болю
не надійде ніхто із вас.
Я ж притомлено йду до порога
і ридаю в майбутній час.

Ви зростаєте в хладнім димі,
ви зростаєте в жовтих вогнях,
і червоний — хоч зрідка — заблима
і трагічний розкочує шлях.

У шляхах, у дорогах майбутніх
може згасне назавжди біль.
Пригортаю до серця муку
і ковтаю прозору сіль.

Я для когось чужий і пустельний.
Що для вас чийсь шалений біль?
Тільки ж знайте: в Країну Далеку
Прийде людскість крізь муку і тлін.

ТЕРЕНЬ МАСЕНКО

ВЕСНА

Т. В.

Лише прилине, й одцвіта,
Оспівана Сосюрами...
Тікають весни, мов вода,
Закрижена, забурена.

Мов од холодного меча,
Похилять віти голови.
І їхню вічну печаль
Не скинете ніколи ви.

Сьогодні, завтра, мов торік,
Стремлять рвучкі і піняві...
Та у нових каменярів
На чолах нові лінії.

І я співаю, і зову
В захваті урочистому:
Течи в незнану синяву
Своею кров'ю чистою!

Є. СКАЛЬД

РИБАЛКА ІВЧА

Небо було зоряне, як завжди на півдні в тихі серпневі ночі... „Низовка“ перед вечером зовсім вщухла, й Дніпро спав безжурним мрійним сном. Інколи риба булькотіла на поверхні, але не можна було сказати, з якого саме боку. Темрява охопила береги й річку, й здавалося, міцно тримала в своїх обіймах не тільки фарби, але й згуки.

На пристані людей було не багато, де-хто спав, а де-хто гомонів тихим, як сама ніч, буркотінням розмови.

Плями від лихтаря лягали колами на дощаній долівці й освітлення гостро відділялося смугою, яка вставала над водою. Лівий беріг ледве манячив вузькою стрічкою рівних, мов штучних кущів.

Спершись ліктями на держачки, стояв молодий парубок і байдуже вдивлявся в темну далечінь. Біля нього, лицем до лихтаря, притулився невисокий, по-міському вдягнений, осадкуватий чоловік, а неподалеку, схована тінню пристаневої надбудови, виглядала мовчазна не то байдуха, не то сумна жіноча постать.

— „Певно, знову запізниться?!“ запитав, а то так зазначив молодший. Старший не відповів і кинув до жінки пильний бистрий погляд...

Десь зовсім близько захлюпотіла вода й весело стукнуло по дерев'яній обшивці.

— „Що Семене — від'їжджаєш уже? Здоров! Здорові, Максиме Івановичу“ обізався знизу голос.

Човен зупинився просто лихтаря й видно було, як людина, що сиділа в ньому, поклала біля себе весло.

— „Почекав би! Може й не забрали!“

— „Заберуть однак. Піду краще оохотю до флоти!“

— „Хіба, ну валі, валі... А Христя як, на кого кидаєш?“

Семен озирнувся, нахилився трохи вперед і з усмішкою сказав щось на запитання. Знизу зареготався голос, також відповів щось пошепки й далі додав:

— „Ну, прощайте! Поїду до перемета“...

Знову насунула тиша. Знову закам'яніла постать парубка й знову кинув погляд Максим Іванович до Христі. А вона маленька, немов справді дівчина сиділа на примості, підгорнувши під себе ноги, і, заплющивши очі, слухала. Її цікавило, як плюскала риба „буль“... „буль“... „буль“ то раз по раз, то з чималими інтервалами...

Семен ніколи не був її чоловіком. Ні, жінки, такі, як вона, та ще в її молодий вік, ніколи ні за ким не бувають. Вони переходять з рук до рук, добре розуміючи, що коли не буде одного, знайдеться інший, і йдуть за тим, хто не дуже паскудний, молодий і веселий.

Семен привіз її сюди з Херсона — вона прожила з ним майже ціле літо — зараз йому виходила „лінія“ йти в Червону Армію, їй шукати другого...

Дійсно, як кумедно булькає риба — „буль... буль“, тихо і знову „буль... буль“... Яка то так грає — велика, чи мала... Може страшний сом?.. Удень так непомітно... Слухала, а сон накидав на очі мережку.

Максим Іванович пройшов у другий кінець пристани, постояв трохи, повернувшись назад, проминув Семена й зупинився перед Христею.

— „Заснула, чи так!“

Розплющила очі, позіхнула маленьким ротом, уквітчаним рівними рядками білих зубів, потягнулася кошечим, млявим рухом і не відповіла, а запитала.

— „Який сьогодні йтиме „Карл Маркс“, чи „Профінтерн“? На Карлі матросик є знайомий; кумедний такий, завжди приспіває. Може завіз би до Херсона!“

— „Хіба надумала зараз їхати?“

— „Ні, так!“ і знову позіхнула, затуляючи рота рукою...

Покотилась велика зірка, залишаючи довгу вогняну смугу...

— „Зірки здорово котять“ обізвався Семен: „і куди вони тільки летять?“

— „Запитай!..“ посміхнулася Христя.

Максим Іванович постояв ще трохи, мов хотів щось сказати й кинувши: Світатиме незабаром. Наші певно вже закидають — одійшов до Семена.

До світа дійсно вже було недалеко. Небо на сході перекинуло ледве помітну бліду обвідку й перед промінням лихтаря почав повзти вогкий, лехкий туман... Десь угорі засвистів крилами табун диких качок і в селі голосно обізвався півень.

Максим Іванович Івча, заможний багатий рибалка, володар 150 саж. невода, орендар найкращого плеса, випроваджував свого небожа до Херсона — Одеси... Сьогодні він був тверезий і почував себе ніяково. Для Семена мов зникли дядько, Дніпро, де він виріс, Христя, з якою так жартливо, весело, проминуло літо, і зараз він намагався зазірнути в майбутнє — бачив себе в Одесі, на крейсері, вбраним в одяг матроса...

Христя вже звиклася з думкою, що їй трапляється залишати безпечне життя на улюбленій березі Дніпра й прийдеться шукати нового... В кешені її лежало 2 червінця — „його“ подарунок, але вона не збиралась разом з „чоловіком“ від'їздити, й також тільки віддавала особливу уважність, а сама гадала зараз же після відходу пароплава піти на село до баби Мотрі.

Івча, середнього зросту, дуже кремезний чоловік, з великою головою, викликав у неї лише безмежне поважання й якийсь страх. Вона добре знала його силу й уперту вдачу, його суворість, з якою він тримав всю артіль рибалок, що власне, робила на нього — його невід, — їх праця — здобич навіпіл... Так було... так залишилось... Правда, артіль жила сито, а інколи й п'яно, улов був добрий, але ця власність 150 саж. невода була чимсь, що відрізняло Івчу від решти. Володар, багатий.

Сиве волосся й покарбоване зморшками обличчя робило його старішим за дійсні 53 роки. Дружину свою, дебелу цокотуху-жінку,

поховав він лише торік, з того ж часу почав страшенно пити, любив гульнути в товаристві, з проститутками, співами й музикою, але коли був тверезий, не цурався праці й нарівні з усіма рибалками артілі тягнув тихою важкою ходою ляму невода.

— „Вчора прийшов зовсім світом“ нетерпляче кинув Семен. „Може й сьогодні чорт на день занесе!“

— „Обридне чекати... Наказав би Христі пляшок зо дві від Мотрі принести — все не так час тягтиметься“.

— „Ну послати?“

— „От тобі й ну!..“

— „А чи є в неї, а в тім... Христе, йди, голубе, на хвилину!“

Жінка слухняно підвелася, швидко підбігла, вхопила Семена за рукав, обкрутнула й тоді жартливо запитала:

— „Чого тобі, голубочко?“

Шлях до Мотрі далекий, темними брудними вуличками, й задоволення місити болото було не дуже велике, але не дивлячись на те, що правові відносини між ним і нею більш не існували й „договор“ був зломаний — Христя ще почувала себе „повинною“, покірно взяла гроші, накинута на голову з пліч сукняну хустку й зникла на темному обрисі берега... В ту ж мить обізався бас гудка пароплаву...

Заснували люди на пристані... Відчинилось віконце каси й десь згори заторохтів віз...

— „Вернися, Христе, вернися!“ голосно покликав Івча й з темряви покійно відповів тихий жіночий голос: „Іду“...

За зворотом Дніпра з'явилися три ряди вогнів... Удари коліс луною побігли над водою... Червоніло небо й одна по одній почали зникати зірки...

Велетень, двоховерховий пароплав поважно, тихо пристав. Яскраво світилась електрика в вікнах, виглядали люди й якимсь чудним здавався контраст цієї скупченості життя поруч з тишею берегів, Дніпра й старої невеликої пристани... Два гудки сміливо й владно кинули згуки назустріч сонцю...

— Бувай здоров... Листа пришлеш, як там, що!“

— „Неодмінно... Ну, Христіно, прощай!“ обійняв щирими обіймами й зазирнув у очі, так, як не заглядав давно. А чому? Сам не знайшов би відповіді. Нове — майбутнє було невідоме й хвилювало. Несподівано повстала приязнь до минулого, як завжди...

— „Прощай!..“

— „Коли ти збираєшся?“

— „Не знаю...“

— „Все забрав?“

— „Все...“

— „Ну, бувай...“

Зашипіла пара... Затукотіли колеса... Поповзли вікна... Два рядки хвиль ухлюстані піною розляглися на спокійному поверхів'ю.

Скупчене життя посунуло далі й знову тиша охопила береги... Червоне проміння сонця визирнуло за обрієм...

Пустка лягла на пристань, зачинилось віконце каси, сторож почав підмітати долівку, а Максим Іванович все стояв нерухомо й дивився vzdogonь пароплаву.

Для Христі це поводження Івчі було несподіванкою, приязнь до небожа у нього не настільки гостро виявлялася, на віщо ж так довго стояти? Але не знала вона, що не про Семена з таким зосередженням думав тепер підстаркуватий рибалка...

Христя ще раз пильно поглянула на нього.

— „Маєте зараз їхати?..“

Відірвав погляд своїх сірих суворих очей від блакиту Дніпра й глибоко зазирнув в її чорні, молоді очі.

— „Ходім, де про що тра...“

Зійшли на беріг і пішли, освітлені червоним промінням сходу, по жовтому піску, який лизали хвилі. Він кріпкою, широкою ходою, зосереджений, мовчазний, вона маленькими нерівними кроками, зацікавлена...

— „Що ж маєш робити? Поїдеш куди?“ запитав Івча, дивлячись під ноги, і в голосі його віддалося стримане хвилювання.

— „Днів через зо два, зо три — подамсь!“ швидко відповіла Христя й раптово зупинилась на місці, немов чекала, що зараз він скаже те, за чого покликав... І засяла в очах жіноча цікавість. Чого йому треба?

— „Ну, так слухай!.. Нікуди ти не поїдеш... Я хочу аби ти... розумієш... ну будемо жити з тобою...“

Схопив, стиснув її маленьку руку й швидко заговорив:

— „Не дивись, що я старий. Я ще справлюся за Семена. Гроші в мене є, одягну, обу. Куди-ж ти поїдеш проти зими? Людина ти, я бачу, порядна — господарство моє невелике, слідкуй тільки за рибалками... Жалітиму... Дивуєшся, чому тебе беру? Значить, впала на око... Молоденька, гарненька, чорнява... Досить! кришка!.. Згода?“

Витяг з дерев'яної портабашниці цигарку, запалив і пустив ротом великий стовп диму.

Знав, що не те сказав, не так як було слід, як було до лица його Івчиного стану... але ця маленька жінка примушувала грати заховані десь глибоко хлипки жаги... Така маленька, з чистим, білим, плавким як аркуш паперу тілом...

Широко розплющила очі, поглянула на нього здивовано. Радісно забилося серце — вона, Христя, жінка багатія — червоні чобітки... нова хустка... гроші.

Посміхнулась, зовсім того не бажаючи, й запитала:

— „Бити не будеш?“

— „Тебе?!.. Ні...“

Пішла вперед, перев'язуючи хустку на голові, а він на 2—3 кроки позаду. Ішов і дивився на неструктурну, немов справді дитячу по-стать і на сліди маленьких ніжок, що друкували на піску плямки...

Зайшла в куші, сіла просто на землю, притягла до себе за руку й уп'ялася гострим зміячим поцілунком в його губи...

* * *

Давно рибалки витягли невода. Він лежав, як волосся велетня, на палях, поблискуючи вузликами. Дніпро тихо розмовляв з плесом, блакитними прозорими хвилями.

Крачки-мартини, мовчазні, мов німі, снували по-над берегом, іноді припадаючи до води. Давно була зварена щербиця з свіжої ситої риби, вогонь під казаном ледве прокидався маленькими омахами і лизав повітря, яке грало легким, спокійним танком.

Посідали нарешті обідати, а господаря все не було...

— „Загуляв!“ — кинув з посмішкою Жогулів, який був за куховара й тому звільнявся від чорної роботи: „певно, сьогодні нема чого й чекати!“

— „Запиватиме Семена“ — додав хтось з рибалок.

— „Днів зо два проवेशтається, а все сюди похмілля зганяти з'явиться“.

— „Та вже не зимуватиме!“

— Добра щербичка. Подбав „Капітан“.

Жогулів зарозуміло всміхнувся й запитав:

— „Може соли кому — ось у ковшику!“

— „Самий раз...“

„Капітан“ — якось само по собі пристало до цієї маленької кво-лої постати, з косуватими лисячими очима й веснянкуватим обличчям. Що він був за чоловік, ніхто певно не знав і майже не цікавився його справжнім чином і взагалі належністю до офіцерства. До артіди став з весни — видавав себе за штабс-капітана старої армії — й більш нічим не відрізнявся від звичайного смертельника.

Коли Івчу запитували, якого він там капітана до себе прийняв, старий рибалка нетерпляче кидав:

— „Тепер до біса їх розвелось. Всі враз поставали капітанами, полковниками, генеральськими дочками, а подивись — деревня деревнею!“ а в тім використовував письменність Жогулева — який вів все рахівництво артіли...

Обідали на вільному повітрі, під поглядом сонця. З одного боку синів Дніпро живою, широкою стежкою, а з другого — за кущами лози й стіною очерету розлігся лиман. Лише одна біленька халупка, де мешкав Івча, була будівлею в дійсному розумінню, решта рибалок тулилась по погребцях, або просто сплєтених з очерету будах.

„День“ починався вдосвіта, коли закидали невода; його тягли довго лямами до берега, вибирали рибу, містили в плетені з лози коші — й лягали відпочивати, стомлені важкою працею. По обіді де-хто подавався на другий беріг до села, де-хто знову лягав спати, й стан знову приймав тихий безлюдний вигляд...

— „Поїду до шевця, чоботи заберу. Нічого не треба?“ запитав „капітана“ один з рибалок.

— „Та кажись нічого. Ось коли побачиш Максима Івановича, запитай, чи можна без нього рибу Мошевичу видати — партію до Херсона відражає“.

— „Гаразд, коли стріну!..“

Сонце перевалило за південь... Проїшов Кахівський пароплав, скуйовдив дзеркало поверхів'я, захитав човнами, й знову лягла тиша...

Поснули хвилі... Спав стан... Лише Жогулів сидів у халупі й кидаючи коліщатами рахівниці, лічив прибутки та видатки: „Пшона пуд... соли три пуди 10 хун. олії 18 хун...“ Іноді він зупинявся, замислювався і зловтішна усмішка роздирала тонкі обітряні губи...

— „Працюєш?“

— „Скінчив!“

— „Ох“ крикнув дід Лексій, що був за сторожа, сідаючи на ослоні... „Може тепер полехшає трохи!“

— „А звичайно. Часу гаяти нема чого. В печінках сидів мені той Семен з Христою. Івча поїде куди, от би — саме за працю, так ні, так і ходить, так і сочить падлюка. Нарешті чорти забрали... З старим діла небагато — однак питиме... Слідкуй лише, аби ніхто не запримітив. Кращу рибу скидатиму у новий кошіль... Мошевич знає, де чекати. Що ніч відвозитимем... Самий, кажу, час підходить...“

— „Треба скористати... Якось хлопців збиткувати не тає... Ти більш на Івчину частку налягай — де йому там примітити“.

— „Знаю, знаю... На його одній частці не поїдеш!“

Гомоніли про план збути риби, який давно вже проміж себе обговорили й кожний розумів, що нарешті — будуть дурити один одного, але спілка була конче потрібна.

Легкі прозорі тіні поповзли від кущів по березі. Червоним відсвітом запалило сонце хрест на дзвіниці в селі, кволий вітрець пробіг по Дніпру...

Вечір підходив обережним, непомітним кроком. Жінки, високо підтикавши спідниці, побрели до кошелів, вибрали найкращу рибу й почали готувати вечерю.

І коли вже насунули примерки й над правим берегом засяв молочний ріг молодика, залунала з гори, п'яним розмахом пісня Івчі:

— „По кирпичику, та по вінтику

„Разобрали мы этот завод“.

— „Іде“ оповістив хтось те, що всім було відомо.

— „Набравсь!“

— „А чом же не набратись?..“

З розбігу викинувся на пісок ніс човна... Намагаючись ступати рівно, підійнявся Івча й переступив на берег.

— „Бери, Христіно, бери, серденько, все... Нехай товариство погуляє... А... а... капітан! Моє тобі... п'ємо — бач!“

Жогулів швидко наблизивсь і допоміг знести Христі дві корзини з вином і стравою.

— „А ти яким чином тут знову опинилась?“

— „Мовчи, капітан“, відповів за Христю Івча: „ну і... що ти розумієш?! Хіба ти капітан?! Деревня ти! А може й капітан? Мовчи... це я, а це вона. Розумій, це я, а це вона!.. Ну і все, кришка!“ і заголосив так, що луна обізвалася з лиману:

„Комсомолка я, лет шестнадцати“...

Коли посідали за стіл в халупі й Максим Іванович почав першу за всіх частувати Христю — присутні зрозуміли все... й Жогулів кинув Лексію красномовний погляд...

Решта ж прийняла цю новину ніяково, а можливо навіть з деяким задоволенням. Христю добре знали, знали її тиху покірну вдачу, а те, що вона зразу підіймалася до стану „господині“ — ні в якому разі не ображало. Ніхто себе не вважав підвласним. Господарський невід — їх праця, власна праця... Ти голова артілі, власник — бери свою частку, але не дери голову вгору... І Івча, і Христя це добре знали. Так було... так залишилось...

— „Пийте все товариство... Пийте... Пий, Христе... Що?! Ви всі мо гадаєте, що я так, шуткую... Ні, Максим Іванович вам каже! Кришка! Все тут! Хто скаже, що непорядна людина? Хто? Морду поб'ю... Семен знав, кого брав... Жалітиму!.. Може, скажете, я старий?! Брешете, чорти вашу маму забрали, брешете, брешете!..“

Ніхто не відповідав на запитання. Всі пили, голосно поміж собою розмовляючи про звичайні буденні речі...

Лягла ніч. Насунула мережчатий серпанок. Заснув Дніпро в обіймах берегів... Засвітилися вогні на пристані і в селі... Над Івчиним станом лунала й розлягалась хвилями пісня...

* * *

Бігло життя невпинним кроком... Як коліщата годинника, дзвеніли яскраві, блакитні дні півдня. Дніпро був маятником їх інтенсивності...

Коли подував сприяючий вітер, рибалки невпинно по два рази на день закидали невода, тягли ремінними лямками, бовтаючись у воді, вибирали пудами блискучу ситу рибу... Наближалась осінь і слід було використовувати кожний день...

Вода стала холодна. Дехто заходив у неї лише взутий в довгі чоботи, а інші, що не вправились такі справити, посинілі вилазили на берег, грілися біля вогню й ковтали з пляшок горілку.

Спали ще всі на дворі й лише Івча користувався халупою, яка під пильним оком Христі, придбала веселий, новий вигляд...

Придивлявся Івча все більш і більш до своєї „жінки“... Тиха, покірна, ласкава, якась немов байдужа до життя. Любить чи ні — не казала ніколи цього слова. Завжди, звичайним, мов вивченим поцілунком змії упивалася в губи, й завжди одними й тими ж обіймами стискала сиву голову...

„Добру господиню взяв“ казав голос Івчі рибалки.

„Найкращу останню коханку взяв“ казало почуття чоловіка, в очі якого вже зазірала старість...

І, не дивлячись на те, що після обіймів і поцілунків, які запалювали стару кров, знесилення й втома стискали тіло, Івча хотів почути слова милування, хтів бачити справжнє почуття в цій маленькій жінці. А жінка ж ця мала чорні очі й біле плавке, мов аркуш паперу обличчя. Але мовчав старий і не розуміла нічого, й не могла зрозуміти Христа...

Посувалося життя звичайним буденним кроком. День на день був схожий — день праці й відпочинку. Лише інколи заїжджали до Івчі міські мисливці, навозили вина й горілки, на зорях невпинно бухали на лимані по качках і потім... ішов „пир горою“. Івча часом відривався проважати гостей до пристани і по два-три дні не вертав до стану...

Під час одної з таких чергових „гулянок“ Максима Івановича Жогулів зайшов до халупи, саме тоді, коли Христа залишалась на самоті.

— „Знову загуляв?“

— „Як завжди!“ подивилась і зрозуміла, що не за тим прийшов.

Сів, спершись руками на стіл і затокотів пучками.

— „Не до вподоби мені... Робиш як віл, а грошей нема. Господареві частка дуже велика впада...“

— „То покинь!“

— „Дурна ти, як я бачу. Не про тея. Думаєш, довго він з тобою цяцькатиметься? А ти про себе не дбаєш. Он, він до Горпини, Мотриної сусідки дочки вчащає. Не чула? То то й воно!.. Чим не дівчина, розкішна, дебела!“

Нічого не відповіла на запитання, поняла віри... й старий Лексій про те ж натякав. Добре знала, що здасть проти Вовчиної дочки й вродою, й хистом.

Побігла думка далеко до Херсона, в темні кутки, де тулилась блевотина життя шумного портового міста.

— „Ось і подумай!.. Прожене — з чим, куди поїдеш? На гостинця не сподівайся. Не такої Максим вдачі...“

Одійшла від печи, зупинилась перед відчиненими дверима і стала дивитись на червоний захід... Взавтра певно буде вітер... А в уші падали бистрі страшні слова:

— „Ти знаєш — удвох важимо рибу. Тепер тебе не торкатиметься, що припадатиме на долю Максима. Зрозуміла?... Знаю, що вигадати, знаю, що вдіяти — ось і заробимо — добре заробимо...“

Шумить вітер, нахилиється очерет і хитає довгими стеблами з розпатланими китицями...

Раптово стало надзвичайно весело... Овернула до Жогулева й кинула йому в обличчя рядками білих зубів усмішку...

— „Це ти навмисне... Він хоче перевіритись, підсилає? Не на таку дурну напад. Та певно дурнішого вибрав“.

Блиснув, як ніж, гострий вогонь косуватих очей, недобре блиснув... Вибігла на двір, підійшла до Дніпра, кинула погляд по синьому схвильованому поверхів'ю й віддала волосся, що вибилося з-під білої хустки, й обличчя — вітрові.

Дід Лексій сидів у човні й палив свою велику люльку.

Довго ходила по березі, стежила, як виникали зірки й думала про Горпину й гадюче обличчя Жогулева... Але думки були аби які, мов зовсім її не торкалися... повернувшись до халупи, швиденько повечеряла, розібралася й вперше, за весь час свого тутешнього перебування, зачинила двері на клямку.

Івча вернувся пізно, був дуже п'яний й ледве виліз із човна. Лексій затаг його до погребіщи Жогулева й кинув останньому якесь тихе куце слово.

Очевидячки була нарада й план остаточно рішуче використовувався...

Передсвітня вохкість зазирнула під кожух, яким був вкритий старий рибалка. Він прокинувся й звичайним рухом лапнув кешеню, де були гроші — й зрозумів, що вона порожня...

— „Христе!“ — п'яним хрипінням вирвався згук з горлянки.

Обличчя Жогулева нахилилось і пильно глянуло в очі.

— „Кого вам?“

— „Де я?... Гроші пропали... були в кешені...“

— „Гроші... Не турбуйтеся... П'яні ви приїхали, не забажали на свою постіль. Я Христю покликав — прийшла, гроші з кешені

забрала. Цілі вони, цілі. Не турбуйтеся. Вина мо вип'єте? Ще в вашій сулії „залишилось?“

— „Хто ж їй стерві дозволив по кешені снувати? Вина? Давай вина!“

Кроки Жогулева потонули в піску. Хтось зовсім близько смачно сплюнув.

— „Ще хто там!“

— „Лексій, Максиме Івановичу, Лексій. Вартую!“

— „А це ти вартуєш! Вартуй!“

Позіхнув, накинув кожуха на голову й хтів повернутися на другий бік, але раптово підвівся:

— „Лексій — піди поклич Христю!“

Ніхто не відповів, лише вітер нахилився й вдарив в обличчя холодом.

— „Чуєш Лексій!“

— „Чую то чую... Але не прийде вона... Заняті... А може вже пішов?“

Підвівся зовсім, сів на постелі й п'яний мозок почало різати гостре свердло...

— „Хто пішов?“

Лексій мовчав.

— „Хто це пішов, питаю я тебе?“

— „Ех! та що крити. Розпаскудилась жінка... Вчащає тут до неї один з села. Як ви туди, він звідти, та нишком, так, коли всі поспнуть, ну, а я як вартую...“

— „Досить! Кришка! Нікому ні слова. Кришка, сказав я!“ крізь зуби процідив Івча й провів долонею по лобі, немов хтів одігнати якусь страшну жахливу думку.

З жадобою п'є вино, яке кварта за квартаю наливає Жогулів і не бачить, яким вогнем прокидаються хитрі лисячі очі.

Боїться Івча осудовиська... По всьому Дніпрові рознесуть хвилі людських язиків його безчестя... Прийняв шлюху — жалів, милував, а вона насміялась над сивим волоссям... Ніхто не повинен знати... Лексія купити можна... Ніхто...

Встає й п'яною ходою, але кріпко тримаючись на ногах, виходить на повітря... Шапку забув, вітер куйовдить волосся й воно встає догори, залазить в очі.

— „Зникніть — щоб не було нікого. Там скажіть: пійшов спати. Поїду до села“ — й нахилиючись до Лексія, шепоче: „Мовчи — нікому! Одвезу до пристани — й кришка!“

Свердлять п'яні думки мозок. П'явками уп'ялися й не може одірвати... Підходить до дверей і намагається відчинити... „А, замкнулась... Ще тут... Добре, але треба тихо... тихо!... Постукав. Маленькі ніжки швидко скочили з постели. В розчинені двері вірвався вітер і відкинув сорочку на бік, обмальовуючи жіночу постать.

— „Вернувся? а я й не чула!“

Увійшов, зачинив, закинув защепку, засвітив сірника й озирнувся на боки.

— „Кого шукаєш?“

(— „Так...“ Треба тихо... ніхто... Лексія можна купити).

— „Збирайся... Забирай монатки. Поїдеш до Херсона!..“

Хотіла огризнутися, кинути докори, нагадати Горпину, але вгледіла безодню злости в п'яних очах, притихла й покійно почала вбиратися...

Сплять береги... Не спить вітер і Дніпро... Женуть хвилі, грають вони, намагаються неначе розказати щось і лютують — бо ніхто не розуміє їхньої мови. Ховається й знову виринає човен, посувається вперед... Зоряне південне небо... Туманною смугою тягнеться Чумацький шлях і де-не-де порозкидані хмарки... Летять на вирій гуси, голосно перекликаються вгорі. Важко летіти, вітер дме й тягне донизу стомлені крила. Правий беріг велетнем розлігся, манячить чорною стіною, а лівий ховається в вохку мережку; за ним широкі порослі очеретом лимани.

Звичайним розмахом вигрібає старий Івча. Розігрівся від роботи... А п'явки думок ще глибше повпиналися в п'яну голову...

„Завела шашлі... Хтіла зробити безчесним його, Максима Івановича Івчу... Сволоч!..“

Виїхав на середину Дніпра... Лютують хвилі, лютує хміль у голові. Не бачить ні берега ні води старий...

— „Хто був у тебе... З ким сміялась над сивим моїм волоссям?...“

Навколюшках підлазить... ламає руки й заглядає в її обличчя... Темна ніч. Зірки мов закрились серпанком... Не бачить Христа, але почуває в очах погляд смерті...

— „Навіщо взяла без дозволу гроші?“

— „Гроші?!“

— „Ну... з кешені!“

— „Я не брала...“

Холодний жах лізе в душу, ланцюгами заковує руки, ноги й стиснув горло... Кидають хвилі човен... Шумить Дніпро... Шумить вітер...

„А... а... а... губиться в шамотінню очерету й сплесках води тихий жіночий крик...“

— „Насміялась та ще й обікрала!.. Кричать... Сором, безчестя... Ніхто не повинен знати!“

Бере в обидві руки весло і з силою опускає на чорну, зап'яту білою хусточкою голівку.

Повідскакували від мозку п'явки... Попадали у воду й зміями, вогняними зміями поповзли, попливли... зникли...

Схилилося з човна жіноче мертве тіло й цілують обличчя холодні Дніпрові хвилі, останнім поцілунком змивають темні струмочки крові...

Швидко облапує кешені, лізе за пазуху, риеється в монатках — даремно шукає гроші, а думки чітко стукотять: „вбивець... вбивець...“

Верне до правого берега, тихо, обережно... Довго шукає великого каменя, несе в човен і знову гребе до середини Дніпра...

Лютують хвилі... Тихий сплеск води... Мо прокинулась не дивлячись на бурю риба, мо так щось... Темна ніч... Згинається й стогне сумним шамотінням очерет.

Л. ГРЕБІНКА

НАЙМИТ

Батогом по конячих ребрах! —
І безсило зривається кінь.
Та ж до вечора конче треба
Доорати хазяйський клин.
Та ж до вечора...

Гасне обрій

І ріллею набухла земля.
Дні овітрені, дні недобрі
На дорозі як палі стремлять.
Дні весняні такі прозорі —
Дні зникають як сні.
Ех, та що там?

Уже не зорем,

Не дійдемо в кінець борозни?..
В дні весняні — тривожні й прекрасні —
Я впрягався і падав без сил.
А в садах тоді рясно-рясно
В первоцвіті бажання росли.
Упаде звеснянений вечір
І сильніше запахне бузок, —
Хоч і ломить від праці у плечі —
Кров розбурхано б'ється в висок.
Дав лиш на ніч худобі паші...
Хоч і тягне до себе сон —
Скибу ночі від сна урвавши,
Я стежками блукав за селом.
А на ранок...

Ті свіжі ранки

Із прокльоном стріваю я, —
День патлатий гарячі баньки
З небосхилу як гад вистромля.
Ех, та що там?

— Паняй, погонич!

— Та куди ти?

— Виводь з борозни! —

Сутеніє.

І вітер гонить,
Овіваючи зоряні сні.

В. СТАНКО

ЗА ВІДХОДОМ ДНЯ

Жар дочаха. Пережурений —
День на відхід огина.
Падає галич огурено,
верне з толок череда.

Далі запнуло в мережева.
Тиша дала на місток
в кут мій — в поля перестежені,
в серце — рожевий цвіток.

Померки. Чуло вслухається
вечір в зворушеннях снів;
Мати заземні схиляються,
дихають тепіллю слів;

Журять... а жар хтось роздмухує
Там... по-при яр, за селом.
Жарко так серце застукало:
Люба там где на чолом.

Люба батрачка на пастівні,
повна жаги до знання.
Двох нас борня звела класова,
двох нас — бідацьке життя.

М. СЛАБЧЕНКО

До методології історії робітничого класу

Ви, певно, пам'ятаєте казку О. Уайльда про щасливого принця? На честь принця було поставлено золоту статую, в середині якої однак привішали олив'яне серце. Про дефективність згори прекрасної статуї знали, але, знаючи, вдавали, що не знають, бо ж в чемному суспільстві не прийнято говорити всього в голос. Але проходить час, золото спадає, статуя линяє, стає непотрібною, переливається в нову. Старий матеріал формується по-новому. Але не відразу старе замінюється новим. І треба могутньо-гігантського велетня, щоб повалити те, про відмирання чого „не прийнято говорити в вихованому суспільстві“. І стара наука в своїх золотих мантиях ховала елементи руїності. Вона безнадійно старечими ногами чапала за життям і приклада величезних зусиль, щоб зберегти недоторканість своїх ветхих, злинялих форм, освяченого віками порядку різних дисциплін, конструкцій то що. Аж соціальна революція перетасувала і поміняла місцями класи суспільства, примусила наукову думку розцінити по новому систему наукових знань, перекраяти їх, розкласти в новому порядку, який відповідав би новому співвідношенню сил, випнути на передній план точки, що перед тим або ледве намічалися, або й зовсім були відсутні.

Гуманітарні науки зазнали особливо різних відмінювань. Старе напр. цивільне право знало взагалі договір — і договір з робітником чи прислугою спокійненько втискувало в парадні формули римських свободних договорів, в ряди-годи оговорюючи своєрідність норм і тоді звучи їх договорами *sui generis* (Загоровський). Після пролога до соціальної революції в 1905 р., коли робітництво рішуче виступило на боротьбу за новий стрій життя, договори *sui generis* деякі дослідники напр. пр. Таль почали виділяти, як додаток або до цивільного права під ім'ям „робочого права“ (зміст його складався з норм, котрими регулював використання робочої сили наймодавець), або до права адміністративного, коли норми регулювали поведінку робітника і по суті були не стільки правом, скільки робітницькою політикою. (Івановський, Тарасов й ін.). Другий приклад. Сукупність норм, що регулювали відношення між правовими суб'єктами відносно правових об'єктів та з'ясовували порядок користування й володіння майном, звалася цивільним правом, яке виходило з поняття власності, „священної і недоторканої“. Основною точкою визнавалось право індивідуальне, хоч відома була і власність колективних, т. зв. юридичних осіб. Можливі сумніви, що до особної природи права останніх, напр., в Менгера, Оріу й т. д. визнавалось не науковими. В Жовтні роздрана була тога законсервованості права і декларовано новий

зміст права, в зв'язку з чим появились і нові дисципліни — трудове або господарче право (Гохбар і більшість російських цивілістів у господарче право вкладають норми модифікованого цивільного права, сучасна німецька наука, Ганнеман, напр., однак витворила суто господарче право).

Процесу переміщення не уникли й історичні науки: історію довелось замінити історією класової боротьби, методологію історії — теорією діалектичного матеріалізму й ін.

Але нові історичні дисципліни відразу не могли охопити повністю своїх об'єктів, не могли рівномірно висвітлити всіх явищ, що подавалися для студій над історичним процесом. Основний двигун історії — робітничий клас напр. давався вже готовим, як дане. Але робітник, яко складна частина класу, як одиниця виміру в класовій борні, лишився по-за межами історії. Чи візьмемо популярний російський підручник проф. М. Покровського, чи спинимось на майже самотньому в нас марксіському підручнику історії клас. боротьби на Україні проф. М. Яворського, твердження лишиться в силі. Віднести робітника до політекономії чи до трудового права неможливо через виключну своєрідність суб'єктів їх студій. Отже наче передбачаючи це, Енгельс зробив спробу побудувати нову дисципліну — історію робітництва, де робітник студіюється, як певна в специфічних умовах соціальної одиниця. Як, звідки і чому виник робітник, як він формувався в клас, розвивався, в яких умовах на кожному етапі свого розвитку жив, що творив для себе й оточення, якими ідеями хвилювався, що з робітником, як робітником, сталось в той чи інший момент то що, — все це безперечно дає матеріал для змісту особної підсобної історичної дисципліни.

Діалектично зовсім виправдано необхідність її. Здавалось би, що передреволюційна історична наука мусіла б підмітити робітника. Підмічала ж вона явища політичні. Адже ж існувала т. зв. внутрішня історія та історія права, що були б зобов'язані говорити про робітника. Та внутрішня історія студіювала не класи, а суспільні верстви (досить нагадати досліді Ключевського, Беляєва, Славутинського й ін. для російської, або Лазаревського, Барвінського В., Єфіменкової й ін. для нашої історії). Коли інтерес саме до станів громадянства виправдувався десь до 1861 р., то для пізніших часів, коли на сцені діють саме класи, при старих об'єктах лишатись не можна.

З історією права трапилось те ж саме. Історики права (Владимирський-Буданов та ін. напр. не спускали ока з селянства, але в той же час не добачали робітництва. В одному з університетських курсів, що вийшов у світ після жовтневої революції, знаходимо: добрі відомості про утворення території, різні інститути й інституції, закони, суспільні верстви, а спущено з ока таку дрібницю, як робітництво. З'ясовується подібний недогляд легко: пануючі в минулому класи вимагали освітлення своїх прав і привілеїв, не цікавилися іншими групами населення. При перегляді всіх підручників з історії права впадає в очі схема часу феодальних порядків. В „обзорах“, „лекціях“ і „курсах“ уперто трактується в розділі державного права про дворянство, місто і село, не дивлячись на те, що життя знало ще буржуазію й робітництво. І цікаво — одночасно

в інших розділах, напр. присвячених історії речевого права зустрічаємось з нормами періоду капіталістичних відношень.

Очевидно, прогалину треба було заповнити. Очевидно, доводилось спинитись над історією робітництва і тої ж буржуазії, щоб доповнити відповідні розділи і внутрішньої історії і історії права.

Буржуазія в рос. науці має свого дослідника в особі М. Берліна. Опрацювання історії робітництва взяв на себе проф. М. Пажитнов, автор з томової монографії: „Положение рабочего класса в России“ і „Очерки по истории раб. класса на Украине“, котра на добру половину складається з дослівних виписок з першої названої монографії¹⁾.

Проф. Пажитнов однак тільки ставить проблему, але не розв'язує її. Досліди ж над історією робітників чи в Україні чи всякій іншій країні, підлягають певним логичним вимогам. Без накреслення основних точок історія робітництва не буде написана. Проф. Пажитнов ухилився від організаційної сторони справи й обмежився збиранням цікавих матеріалів що до робітництва, нашвидку розклавши їх у зовнішньо прийнятливий порядок. Через те історія робітництва в нього не живе, позбавлена моментів необхідности, кольоровости, гри життя, затуляного в корсет схематичности.

Які ж ті точки, без яких дослідник не може обійтись?

Головною задачею, що від неї треба виходити, є виявлення дієвого суб'єкта. В залежності від цього виробиться не тільки певний план, але, що важніш, накреслиться правильність цілої картини і розподіл та гармонія складових частин. Говорячи про робітника, дослідник має на увазі робітника конкретного. Адже ж є різниця між робітником Америки й Китаю, Канади й Англії, Росії й України. Отожнювати робітника різних країн, не зважаючи на спільність класових ознак, неприпустимо з огляду на різницю географічних, економічних, соціальних, культурних і ін. умов: Existenz Minimum напр. робітника в Хінах і Сполучених Штатах Америки різні, умови життя англійського й еспанського робітника інші; режим що до робітника в метрополіях один, в колоніях другий й т. д. Очевидно робітник по-за конкретними умовами є фікція. Проф. Пажитнов починає з опису абстрактного всеросійського робітника, але, очевидно, відчуваючи дефективність такого підходу, переходить до обмальовування робітника на Україні, котрого звільняє від наукового обрусительства.

Цілком правильно.

Разом з тим є однак і інші вимоги. Конкретизований географічно робітник, ясно має бути сконкретизований і в своїй праці. Проф. Пажитнов подає „изображение положения рабочего класса на Украине в процессе его исторического развития“ (Очерки, стор. 3). Виходить — береться робітництво наше в цілому. Але автор далі обмежує свою задачу: він хоче описувати положення не усього робітничого класу, а — що з погляду на конкретизацію більш правильно — лише „промислового робітництва“. І зовсім послідовна

¹⁾ Раніш за Пажитнова відомі були праці з історії робітництва та вони являли собою або сумарні короткі праці (Плеханов), або далеко неповні огляди (Іст. Рос. XIX ст. вид. Граната).

річ в'яснити поняття промислового робітництва. Воно може бути і міським і сільським (на індустріяльних латифундіях, напр.). Проф. Пажитнов в своїх „Очерках“ сам не раз спинається на пролетаріаті сільському, говорячи, напр., про цукроварного робітника (Оч. 23, 55, 85 й ін.), винника (Там-же, стор. 25, 53, 86 й ін.) то що. Та в свою чергу робітники індустріяльних латифундій не являли собою чогось мноморфного. Навпаки, вони ділились на чорноробів, на півкваліфікованих і кваліфікованих. І не випадковими були чорноробочі цукроварень чи вивниць, бо раз і на все життя вони зв'язувалися з підприємствами. З другого боку, маючи діло з чорноробом індустріяльних латифундій, дослідник не може не числитись і з робітниками латифундій — володін, своєрідним с. г. пролетаріатом. Хіба не пролетар, скажім собі, робітник на молотарці чи сіяльці в поміщицькій хлібній фабриці? Хіба не до пролетаріату можна віднести отих спеціалістів шафмейстрів, що працювали в умовах підприємського скотарства? Коли вже говорити про робітника в Україні в цілому, то це значить в'яснити головні, типові в минулому для нашої країни шари робітників, в залежності від видів господарства. Т. ч., дослідник історії робітника в Україні буде говорити про робітника індустріального, індустріально-латифундірного й сільсько-господарчого, додавши до них ще й робітників транспортних, що виправдується і еволюцією господарчої практики. Студіючи ж нашу господарку, можна сказати, що в історичному порядку на Україні народивсь найраніше робітник с. г., потім латифундірний і нарешті промисловий. Такий підхід поміг би освітленню „положения раб. класса на Украине в процессе его исторического развития“. Отже при студіях над станом робочого класу в Україні „в процессе его исторического развития“ не вільно робити так, як це робить проф. Пажитнов: говорити про індустріальних робітників і до них пристосувати транспортників та — ремісників, одночасно відкидаючи сільсько-господарчих робітників на різних промислах. Кустар особливо характерний в даному разі: в старовинній Росії він зв'язувався з фабрикою, між тим, як в нас він виріс з цехів. Т. ч., коли для російських умов ще можна до пролетаріату зараховувати ремісника, то для української обстановки така спроба не має під собою достатніх підвалин.

В'яснивши суб'єкта історії робітничого класу, слід вистудіювати й умови та оточення в життю суб'єкта. Проф. Пажитнов в такий спосіб і робить. Він говорить не просто про робітника, а про „положение раб. класса“. Термін „положение“, взятий сам по собі, не є скільки будь точний. Проф. Пажитнов почуває недостатність свого терміну і замість формуловки конкретизує його. В поняття „положение“, на думку проф. Пажитнова, входить: кількість робітників, розряди їх, види праці, оплата її, робітничі страйки, організації й законодавство. Кожний розділ „Очерков“ спинається на перерахованих рубриках. Але до очевидности вони не охоплюють собою поняття „положение раб. класса“. Безперечно, для повноти треба студіювати також роб. бюджет, робітничу політику, робітничу думку в її різних проявах, т. зв. побут, участь в державному й місцевому житті й т. ін. Належить ще й пов'язати ці розділи органічними, не випадковими мотузками. Розпластати термін за умовними ознаками

не значить витлумачити його в цілому. Та й конкретизація, яку подає проф. Пажитнов (і не один він), сильно нагадує рубрики підручників старого адміністративного права. Під час всесвітньої виставки в Парижі французький економіст Ш. Жид пробував розв'язати цю проблему і свої думки виклав в досить скучній книжці „Economie sociale“, що обмежувалась тільки зовнішніми виявами життя суспільства взагалі і робітництва зокрема. Проф. Пажитнов, оперуючи історичними та статистичними матеріалами, побивається описати можливо повно прояви робітничого життя в більш-менш логичній послідовності. Чиста дескрипція була б на місці, коли б те, що зветься „положением“ представлялось сумою складених величин. В дійсності „положение“ само є одиниця. Робітник і „положение“ взаємно обумовлюють один одне. З другого боку взаємодіяння „положення“ й робітника мінливе. Кожного разу, на кожному історично-економічному повороті і робітник і „положение“ відмінюються від попередніх та дальших етапів. Кожний етап характеризує „положение“ по своєму. Дослідникові належить підмітити характерну, питому даному етапові особливість, тоді відповідним чином розкласти круг головної точки різні конкретні боки інтегрального явища, випнути одні, обминути другі, мимохідь спинитись на третіх. Проілюструємо сказане. „Положення“ робітництва 70-х років XIX стол. зовсім не те, чим воно стало в 90-х р. і в р. 1925. За 70 рр. робітник (в тяжкій індустрії) зв'язується з індустрією тільки тимчасово. Всі його думи направлено на поворот до села, де йому хочеться захаляйнувати. Ви нагадуєте чудовий образ копача з оповідань І. Франка, що обмальовує немудрі, але кріпкі думки вівчара чи Івана Ріпника? Вівчар і Ріпник — обидва у владі свого мужицтва. Все, що їх оточує в підприємствах, в їх очах значіння не має. Плюси — без корисні, мінуси — байдужі. Капіталіст зважає це і, маючи потребу в робочих руках, всякими неправдами старається експлуатувати випадкового робітника, не надаючи обстанові робітничій значіння, як і сам робітник. Обстановка і т.и. за 70-х р. р. робітникові зовсім неінтересні, вони, мовляв, існують по-за ним, і що з ними станеться — робітникові байдуже. Для даного періоду, при таких умовах, матиме значіння лише заробітня платня, бо на ній зосереджується вся увага робітника, в ній його душа. В Бориславських оповіданнях того ж Франка робітники в копальнях живуть в неймовірних умовах, котрі вражали б всяку сторонню людину, але ріпники просто затуляли очі і мріяли тільки про платочки землі, в думках вже оброблюючи їх. В 90 роки картина різко міняється. Робітник вже з підприємством зв'язується на все життя. Його ідеал в самому підприємстві, а не десь за підприємством. Андрій Волик з Fata morgana Коцюбинського всі очі прогледів, сподіваючись відбудування згорілої фабрики. Кожній, яка б вона не була малоімовірна, чутці про фабрику він вірив. Землю розлюбив Волик і зробив собі ледве не культ з фабрики. Інтереси колишнього гречкосія різко змінилися. Справивши з машиною заручини, він своє життя свідомо пристосовує до гудка й шуму коліс, загубивши смак до рільництва чи скотарства. Тепер йому треба поставити себе так, щоб найдовше зберегти силу й мати можливість жити „по-людському“. Робітник для того

організується і добивається собі прав. Боротьба за своє право висовується на передній план. В р. 1917 робітничий клас розв'язує світову задачу переходу влади до робітництва. Отже в зв'язку з зміною інтересів робітника міняється й його „положення“ в суспільстві. Тільки при такому напрямкові дійсно зуміємо пізнати „положення“ робітництва „в процесі його исторического развития“. Тоді оживуть в наших очах різні цифри й беззмінний зміст „Очерков по истории рабочего класса на Украине“.

Проф. Пажитнов, що правда, пробує найти якусь командуючу єдину точку. Нею стає „добробут“, у вигляді заробітної плати, що з часом кращала. Такий висновок „в процессе исторического развития“ доведеться визнати не зовсім „благополучным“. Справді, ще напр. Туган-Барановський признавав це, але він в той же час підкреслював і друге, а саме, що хоч заробітки робітника збільшувались, зате і потреби його ставали більші¹⁾.

Проф. Дриль за статистичними викладками приходив до думок, що про поліпшення взагалі добробуту робітництва навряд чи й говорити можна, бо робітництво годувалося переважно гідратами. Що ж до заробітної плати, то напр. проф. В. Семевський вираховував, ніби заробітна плата підвищувалась страшенно поволі: за 100 літ виросла неповно в 1½ рази. З соціологічного боку нерухомість такої точки, як зар. платня, буде геть непринятливою, і робітники боролись далеко не завжди за шлунок. Шлунковий ідеал — в павпера, котрий, як один з героїв Ібсена, навіть потопавши, молився: „хліб наш насущный дай нам днесь“. Робітничий же клас ішов до в'язниць і Сибіру й помирав на барикадах. Революційний патос видимо не залежить від стравлення їжі.

Отже, раз маємо діло з „положением“ роб. класу, мінливим в залежності від різних умов, які давали відповідну зарядку робітникові, виховували його волю, направляли його інтереси в певному напрямку, то конечною вимогою від дослідника є ув'язка з економічним життям даної країни, в цьому разі України. Поставлене зараз питання впирається в схему економічного розвитку України. Професор Пажитнов без усяких підвалин ототожнює схему українського економічного розвитку з російською, не клопочучись навіть хоч би особливостями рельєфу й географії, що їм як певним моментам, надавав величезного значіння хоч би Плеханов. Процес капіталістичних порядків і відношень в загальному безперечно один і той же усюди, але по-різному конкретизується. Т. зв. загально-російська історична схема для старих часів вже після доводів акад. Грушевського загубила кредит. Але що до новочасної України, то загально-російська схема ще не здає позиції.

Тим часом в самого ж проф. Пажитнова в дійсності можна бачити не одну, а кілька схем історично-економічного розвитку. В Росії велика промисловість зв'язувалась на перших порах з гірництвом, яке доводилось викликати до життя заради військових потреб. З часом військові потреби замінились на інші й гірничу та металургійну

¹⁾ Ясно, що на увагу треба взяти в даному разі не тільки задоволення потреб, скільки підвищення цін.

промисловість розвивалася інакше. Поскільки держава була зацікавлена в рості і в доброму стані тяжкої промисловости, вона приписувала селян до підприємств, мала діло з „казенним“ робітником, котрим і розпоряжалась як хотя. В подібний же спосіб виникла і приватна промисловість, яка обслуговувалась не вільним же робітником, хоч з протягом часу появилися й вільно-наймані робітники. (Полож. раб. кл. I, 36). Чи на казенному чи на приватному підприємстві, але робітник діставав певне утримання натурою і грошима, причім розмір останніх „к концу крепостного периода“ збільшується (Ib. 124), побутова обстановка на „казенних“ підприємствах все поліпшується (Ib. 137), на приватних втручання держави помічалось в дуже малих розмірах (Ib. 210). В Україні час до 1861 р. проходив в інших умовах. Військові потреби в Україні приводили до заведення підприємств полотняних, сукняних і порохових, а поруч сильно була розвинена індустрийно-латифундіарна промисловість, як от гуральництво то що. Для фабрик „казенних“ і в Україні приписувались селяни, але частіш тут бачимо робітників переведених з Росії, а при оспорюванні за укр. панамі прав дворянства доводилось добувати робітника з найму. Рос. закони в нас мали не таке значіння, як в Росії. Регулювання праці робітників у „вотчинних“ підприємствах фактично не спостерігалось. В зв'язку з цим Україна напр. знала посезонну виплату зарплатні, могоричі для затування робітника, переманювання втікачів та заходьків, особливо по міських фабриках та містечкових, що їх власниками були здебільшого особи не упривілейованого стану і т. д.

Придивімось до дальшого. В Росії після 1861 р. бачимо поступовий занепад гірничого діла і загибель поміщицької фабрики, разом з цим ріст центрального промислового району, оздоблення його залізницями, ріст організованого пролетаріату, жіночої та дитячої праці і ранню боротьбу за звільнення робочого класу. В Україні ж маємо ріст тяжкої індустрії і фабрик с.-г. машин й т. д., але через сильну урбанізацію збільшується ремісництво і пролетаріат росте затамовано: в Росії постійно зв'язаних з фабрикою понад 80% всіх робітників, в Україні не більш за 50%, а регулювання робітничої верстви проходить з запізненням, повільніше. При лишках робітничих рук в Росії (11, 73), Україна має постійну недостачу їх і разом ріст зарплати (Очерки, 65). І т. д.

Очевидячки, конкретні схеми не збігаються. Очевидячки, і справа періодизації має свої особливості. Періодизацію проф. Пажитнов накидає ізнову російську. Для укр. ж економічної історії періодизація визначається органічними процесами сільського господарства, промисловости, індустриальних латифундій і транспорту, що й привело до народження промисловости металургійної, гірничої. Отож хронологічні віхи для України (вона почала жити як єдиний економічний організм тільки з XIX в.) доведеться ставити для I періоду десь на 50 р.р. XIX стол., другий довести до 1902/3 р. й третій до 1920 р. Проф. Пажитнов покладає інші грані: перший період для нашої економічної схеми він ставить на XVIII стол., далі по 1861 р., 1885 р., 1905 р., 1917 рік. Але розділ про XVIII стол., мовити б так, вступний, він — рід історичної справи, що однак, не має значіння, бо аж з самого

кінця XVIII в. для нашого краю починається нова сторінка укр. економічної історії, незалежна від попереднього мануфактурного її періоду, чого не можна закинути російській періодизації. Віха 1861 р. безперечно серйозна, але її варт відтягти на кілька років раніш, коли Україна сама стала ліквідувати відношення кріпацького порядку. 1885 р. — не виправданий: не можна ж на підвалинах появи в названому році закону про дитячу та жіночу працю, закону, який до речі, в дійсності майже нічого не міняв, починати нову еру. Не можна погодитись і з 1905 р., що служив прелюдією до соціальної революції, але на Україні для селян він почавсь 1902, а для міста 1903 р. Нарешті, Жовтень на Україні остаточно настає тільки в 1920 р.

Розкласти в певному порядку, за певною хронологічною періодизацією матеріал, значить відповідно й освітити його й витлумачити. В даному разі справа прибирає не тільки методологічного значіння, але торкається самої архітекtonики студій над історією робітника. Який матеріал і коли його використати, очевидно річ не маловажна. Проф. Пажитнов особливо довго спиняється на законодавчому матеріалі йдучи за трафаретом: економічна база і законодавча надбудова. Нині це виглядає занадто спрощено, бо сучасна думка довела взаємодіяння бази і надбудови (про це чимало писалося в журналі „Под знаменем марксизма“). В епоху, коли промисловість насаджувалося згори, очевидно, законодавство забезпечувало наявність робітництва для неї. Досить згадати для того хоч би законодавство, котрим на Україні заводились мануфактури чи Луганський завод. В епохи ж органічного народження й росту обробляючої промисловости, законодавство виникало, як наслідок боротьби робітництва й т. ч. мало займати в розподілі матеріалу саме те місце, яке відводить йому й проф. Пажитнов. Тут законодавство вже іншого походження й іншого характеру, ніж це було в епоху насаджування державою промисловости. Закони страхування робітників чи зменшення довжини робочого дня були виборені.

Тільки взявши сказане на увагу, матимемо науково освітлене „положение рабочего класса в процессе его исторического развития“, коли центр ваги пересувався від підприємця до робітника і від індивідуальної до націоналізованої власности. Без цього ж вийде ніби образ того легендарного запорожця, про якого сказано: „шапка є, жупан є, а козака нема“.